

संस्कृति निर्माणया आधार¹

डा. वज्रमुनि वज्राचार्य

उपप्राध्यापक, नेपालभाषा केन्द्रीय विभाग

email: bajra.bajracharya@cdnb.tu.edu.np

जंगली अवस्थां सभ्य जुयाः म्वाय्सःगु अवस्थाधुंकाः मनूतय्सं थःगु बुद्धि विवेक छेलाः चिन्तन यायूगु झोलय् संस्कृतिया निर्माण जुल । मनूतयूगु मजीमगाःगु आवश्यकता पूर्वकेगु धैगु सभ्यता खःसा सभ्य जुयाः गुकथं म्वायूगु धैगु चिन्तनया उपज संस्कृति खः । लं पुनेगु, बाजं थायूगु सभ्यताया चिं खःसा लं पुनेगु बाजं थायूगु कलात्मक चिन्तन संस्कृति खः । थुजोःगु चिन्तनय् उगु थाय्या लकस, मौसम, प्राकृतिक वस्तु, भूगोलं तःधंगु भूमिका म्हिती । पर्यावरणपाखें मनूतय्सं थःगु शारीरिक अस्तित्व लेंकातयूगु कुतः यानाचोनी । थः व थः चोनागु समाजया अस्तित्व लेंकेगु, निरन्तरता बीगु लागि याःगु मंकाः कुतःपाखें संस्कृतिया जन्म जुइ । संस्कृत भाषाय् परिष्कृतया अर्थय् छेलातःगु खनेदु । थुगु चोसुइ नेपाःगाःया नेवाःतय्सं न्हाकाचोंगु संस्कृतियात लिधँसा दय्कागु दु । भौगोलिक, धार्मिक आस्थाकथं नेवाः संस्कृति निर्माण जुयाचोंगु खनेदु । नेवाः संस्कृति निर्माणया आधार हिन्दू बौद्ध दर्शन चिन्तनपाखें प्रभावित खनेदुसा थुगु चिन्तनया मूल आधार पर्यावरण हे खनेदु । जुलियन स्टेवार्डया सांस्कृतिक पर्यावरणया सिद्धान्तयात थुगु चोसुइ छेलेगु जुइ । जुलियन स्टेवार्डया धारणाकथं पर्यावरणपाखें मनूया जीवनय् प्रत्यक्ष असर लाकी । उगु थाय्या लकसया अन्तरक्रियापाखें हे विशिष्ट संस्कृतिया विकास जुइ । प्रकृतिनाप संघर्ष याय्बले सुनां त्याकेफै वयागु अस्तित्व लेनाचोनी । सु संघर्षय् बुइ व लोप जुइ डार्विनया विकासवादी सिद्धान्तया आधारय् जुलियन स्टेवार्ड संस्कृतिया निर्माण पर्यावरणया आधारं जुइ धैगु सांस्कृतिक पर्यावरणया सिद्धान्तयात परिक्षण याय्कथं थुगु चोसु तयार जूगु दु ।

मू खँगोः संस्कृति, सभ्यता, अस्तित्ववाद, लकस ।

1 विश्वविद्यालय अनुदान आयोगपाखें आर्थिक वर्ष २०७३/७४ - H&S-01 दैय् अनुदान कयाः शोध यानागु झोलय् थुगु च्वसु तयार जूगु खः । थुक्रिया लागि विश्वविद्यालय अनुदान आयोगप्रति कृतज्ञता देखायाच्चना । - च्वमि

१. म्हसीका

मानवीय समुदायपाखें मानव समुदायया उन्नतिया लागि दय्कातःगु ज्या संस्कृति खः । संस्कृतिया अर्थ बांलागु ज्या खः । मनूतय्के दैगु चेतनाया कारणं छगू पलाः न्हावनेगु कुतः न्हाबलें यानाचोनी । थुगु कुतः पूर्वकेगु मंकाः अभ्यास संस्कृति खः । लकस, जीवन व प्रकृतिनाप स्वापू दुगु तत्त्वनाप छधी जुयाः न्हावनेत छयःगु उपाय संस्कृति खः । प्रकृतियात मानव जीवन उपयोगी जुइक मनू वा मनूया पुचलं दय्कूगु लँपु खः । मनूतय्गु माग, आवश्यकताकथं न्हाकातःगु बांलाःगु भिंगु कृति खः । जीवन खुसि आनन्दपूर्वक, कलात्मक दय्केगु कुतलं संस्कृति सृजना जुइ । संस्कृति व सभ्यता निगू दथुइ तःधंगु स्वापू दु । अंग्रेजीया culture खँगोःया मूल रूप ल्याटिन भाषाया कलतुरा खनेदु गुकिया अर्थ झंगःपंछी लहीगु व कृषि ज्या यायगु खः । तर थौंकन्हे संस्कृतिया प्रधान अर्थसिबें नं लाक्षणिक अर्थय् छयःगु खनेदु । लाक्षाणिक अर्थय् बुद्धि वा मेघा थुकिं उत्पन्न जुइगु मानसिक प्रवृत्ति वा उकिया प्रतिफलायात संस्कृतिया रूपय् काइ । मानसिक चिन्तनपाखें गुलि नं खने मदुगु वस्तु वा भाव उत्पन्न जुइ, उकियात संस्कृतिया रूपय् परिभाषित यानातःगु दु । अंग्रेजी भाषाय् culture खँगोः भारतीय भाषाय् न्हापांगु शताब्दीनिसें छयःगु खनेदु । उकिं प्राचीन संस्कृतया खँगोः धुकुती संस्कृति खँगोः खनेमदु । अंग्रेजी संस्कृति खँगोः देशगत, जातिगत वैचारिक विशिष्टया अर्थय् छयःगु खनेदु । थुकिया अर्थ निगू ब्यागलं ज्या ल्वाकज्यानाः न्हूगु तत्त्व वा वस्तुया निर्माण जुइगु खः । मनूया जीवनय् योग्य, भिंम्ह, बांलाःम्ह नापं सामाजिक, व्यावहारिक मनू जुइत, गनगन पंगःत वइ । उगु थासय् चिंकाः, लँपु केनाः, माःकथं माःगु गुहालि यात धाःसा बांलाःम्ह, भिंम्ह व समाजया योग्य मनू तयार जुइ । सामाजिक मनू दय्केत मनूतय्सं थःगु बुद्धि व विवेक छेलाः दय्कातःगु भौतिक अभौतिक सामाजिक क्रियाकलाप संस्कृति खः । शारीरिक अस्तित्वया लागि व्यवस्थापन याय्त माःगु तत्त्व दुथ्याकातःगु दै । प्राकृतिक घटना, मानवीय विचार व अवस्थायात निरन्तरता व संरक्षण यानातइ ।

शारीरिक अस्तित्व लेंकेत भौतिक आवश्यकता पूर्वकेगु झोलय् सभ्यता निर्माण जुइ । सभ्यता व संस्कृति निगू ब्यागलं खँगोः खः । सभ्य समाजय् दुगु विशिष्ट गुणयात सभ्यता धाइ (आचार्य, २०५४, पृ. १) । सभ्यताया स्वापूनाप हे संस्कृतिया विकास जुइ । मनूत भौतिक आवश्यकतां जक सन्तुष्ट जुइमखु । जीवनयात आनन्द व सुखमय दय्केत मनूतय्सं दय्कूगु वस्तुयात आकर्षक, कलात्मक, मनोरञ्जनात्मक वा बांलाकेगु इच्छा नं मनूया आदिकालनिसें दु । उज्वःगु प्रवृत्तिकथं मनूतय्सं थःगु हे कथं आध्यात्मिक चिन्तन यानावयाचोंगु दु । मूर्त व अमूर्तकलाया सृजना यानाचोंगु दु । आमोद प्रमोद रीतिरिवाज व भेषभूषा आदिया नं स्वतन्त्र रूपं विकास याःगु दु । मानव समाजं याःगु उज्वःगु कुतः हे उगु समाजया संस्कृतिया पोषक तत्त्व खः (आचार्य, २०५४, पृ. २) । मनूतय्गु मानसिक चिन्तन व उकिया लिचोलं देश, जाति व

समाजयात म्हसी । देश, समाज व जातिया सांस्कृतिक परिभाषा जुइ । म्हया रक्षाया नितिं कापः पुनेगु सभ्यता खःसा उगु कापःयात गुकथं बांलाक आकर्षक जुइक पुनेगु धैगु संस्कृतिया परिभाषा जुइ । मन आनन्दया लागि बाजं थायगु, प्याखं हुलेगु सभ्यता खःसा गथे थायगु, गथे प्याखं हुलेगु धैगु नं संस्कृतिया परिभाषा जुइ । थुपिं लोकसंस्कृतिया रूपय् नं परिभाषित जुइ । मानसिक चिन्तनया छुं विशेषता वा उकिया लिचोलं निगू देश, जाति व समाजया स्वानाचोनी । थुकथं स्वानाचोंगु विशेष तत्त्व हे देय्या राष्ट्रिय संस्कृतिया रूपय् परिभाषित जुइ । उकिं संस्कृतियात राष्ट्रियताया मूल आधारकथं काइ । थुगु विश्लेषणं देश समाज व जातिया चालचलन, रीतिरिवाज, भेषभूषा, आमोदप्रमोद, शिल्प व्यवसाय, धार्मिक मान्यता, भाषा साहित्य व मानसिक चिन्तनया उपज फुक्क हे उगु देश समाज व जातिया संस्कृति खः धैगु प्रमाणित जुइ । देश, काल व परिस्थितिकथं न्हूगु पुस्तां थःगु सभ्यता व संस्कृतियात थःगु हे कथं विकास व परिस्कृत याइ । न्हून्हूपिं पुस्तां नं स्वाभाविक रूपं परिष्कृत सभ्यता व संस्कृतियात नालाकाइ ।

व्यावहारिक जीवनय् अध्यात्मय् विश्वास यायगुयात धर्मकथं कयातःगु दु । सामाजिक जीवनय् धर्मया तःधंगु भूमिका दु । हेरेक मनुखं छगू न छगू धर्मय् विश्वास यानाचोंगु दु । धर्म लोकोत्तरशक्ति कल्पना यानाः विश्वास याइ । अलौकिक सत्ता, लोकोत्तर शक्तिया कल्पनां भक्तिपरम्परा, श्रद्धा, भय, प्रेम थीथी रूप पिहांवइ (विद्यालंकार, १९६८, पृ. ४९२-४९७) । थुकिया लिचोः सामाजिक खेलय् खनेदुगु पूजापाठ, अनुष्ठान, संस्कार, उत्सव, नखःचखः, मेलापर्व खः । व्यावहारिक जीवनय् संस्कृतिया आधार धर्मय् अपोः खनेदुसां संस्कृति राजनैतिक, सामाजिक, आर्थिक हेरेकनाप स्वापू दु । मनूतय्सं सामाजिक व्यवहारया झोलय् दयकातःगु फुक्क भौतिक व बौद्धिक मूल्यमान्यता अर्थात् सामाजिक विकासया ऐतिहासिक परिप्रेक्ष्यय् दुगु भौतिक उपलब्धि, प्रविधि, उत्पादन, अनुभव, विकास निर्माण नापनापं बौद्धिक उपलब्धि, दर्शन, साहित्य, कला संगीत, नैतिकता, शिक्षा व विज्ञान थें जाःगु फुक्क संस्कृति खः । सामाजिक जनसमुदायया सांस्कृतिक अन्तरप्रभावपाखें छुं नं संस्कृतिया सार निर्माण जुइ । उकिं वर्गीय समाजय् संस्कृतिया नं वर्गीय चरित्र निर्माण जुइ । सिद्धान्त व व्यवहारया मेल सकारात्मक संस्कृति खः । राजनैतिक, अवहेलना, अवसरवादीया कारणं अपसंस्कृतिया निर्माण नं जुइ ।

संस्कृति निथी दु - सत्ता संस्कृति व लोकसंस्कृति । न्हापांगु उच्च वर्गीय प्रभुत्व व निम्न वर्गीय प्रभुत्व । लोकसंस्कृतियात जनसंस्कृति नं धाइ । संस्कृति दुने मनूतय्सं थःथःमहं दय्कूगु नियम, नैतिक सदाचार, समाजय् तकेनेगु स्वभाव दै । संस्कृतिया थुज्वःगु शक्ति मानव सभ्यताया मूर्त अमूर्त अवस्थाय् लेनाचोनी । संस्कृतिया सार सामान्य खःसां विशिष्ट जुयाचोनी (विष्णु प्रभात, २०७४, पृ. ४६३) । संस्कृति दुने सुलाचोंगु उजोःगु परिवेश वा निर्माणया आधार कोःछीगु थुगु चोसुया तातुना खः ।

२. सैद्धान्तिक अवधारणा

नेपाःगाःया संस्कृतियात भौगोलिक, लकस वा पर्यावरणया प्रभाव गन गुकथं लाःगु दु । सामाजिक रूपं न्ह्यानाचोंगु सांस्कृतिक रूपरेखायात जुलियन स्टेवार्डया सांस्कृतिक पर्यावरण सिद्धान्तया अवधारणाकथं व्याख्या विश्लेषण यायूगु जुइ । सांस्कृतिक पर्यावरण सिद्धान्त धैगु मनूतयसं सामाजिक रूपं न्ह्याकाचोंगु छुं नं संस्कृतिदुने पर्यावरणया प्रभाव लानाचोंगु दै धैगु खः । संस्कृति मानव व समाजया आवश्यकताकथं निर्माण जुयाचोंगु खःसां उकी अप्रत्यक्ष रूपं वातावरणया भूमिका दै । समाजं नालाचोंगु सामाजिक सांस्कृतिक ढाँचा कोःछीगु ज्या पर्यावरणं याइ ।

३. विधि

मानव समुदायं न्ह्याकाचोंगु जन्मनिसें मृत्युतकया संस्कार व सामाजिक रूपं न्ह्याकाचोंगु संस्कृतिया आधार छु खः ? गुकथं सामाजिक आवश्यकता पूर्वकी धैगु मालेगु लागि विद्यमान नेपाःगाःया नेवाः संस्कृतिया लिधँसाय् सांस्कृतिक पर्यावरण सिद्धान्त छेलाः व्याख्या विश्लेषण यायूगु जुइ । थुकिया लागि नेपाःगाःया येँ, यल, खोपया नेवाःतयसं न्ह्याकाचोंगु संस्कृतियात पुस्तकालय विधि छेलाः सफुती पिदनाचोंगु नखःचखः, जात्रापर्व, मेला, उत्सव, अनुष्ठान गनगन गुकथं यानाचोन धकाः मुंकेगु जुइ । थुकथं मुंगु तथ्यांक मालाः छुकिया आधारय् उजोःगु संस्कृति न्ह्यानाचोन धैगु दसु न्ह्यथनाः गुणात्मक लिचोः न्ह्यबोयूगु जुइ ।

४. विश्लेषण

नेपाः दुने थीथी जातजातीया थीथी संस्कृति दु । फरक फरक भूगोल, वातावरण दुने थःथःगु विशेषता दुगु लोकसंस्कृति दु । उकी मध्यय् थुगु चोसुइ नेपाःगालय् चोंपिं नेवाः समुदायं हनाचोंगु सामाजिक संस्कृतिया दसु कयाः सांस्कृतिक पर्यावरण सिद्धान्तकथं विश्लेषण यायूगु जुइ । वातावरणनाप मनूतयगु जीवनया प्रत्यक्ष स्वापू दयाचोनी । वातावरणनाप मिले जुइ फुम्हेसिया अस्तित्व लेनाचोनी । वातावरणनाप मिले जुइ मफुम्हेसिया अस्तित्व दैमदु । मनूतयसं यानाचोंगु व्यवहार, नसातोंसा, प्रविधि, सामाजिक संस्कृतिइ पर्यावरणया भूमिका गन गुकथं दु मालेगु जुइ ।

४.१ संस्कृतिया विशेषता

संस्कृति वंश परम्परा वा सामाजिक परम्परापाखें निरन्तर पुस्ता हस्तान्तर जुइ । दयाचोंगु संस्कृतिनाप

प्रतिसंस्कृति नं बोलनाचोनी । संस्कृतिं मानसिक सभ्यता निर्माणया ज्याभः जुयाः मानवता, देशभक्ति, विश्वया फुक्क दाजुकिजाया भावना बोलंकेत गुहालि बी । बेमेल जुयाचोंगु संस्कृतियात मिले यानाः यनेगु ज्या संस्कृतिं याइ । राष्ट्रिय संस्कृतिं अत्रतराष्ट्रिय संस्कृतिपाखे यनी । छुं नं वस्तुयात बांलाक दय्काः न्हूगु बांलागु दय्की (विष्णु प्रभात, २०७४, पृ. ४६२) । देश काल परिस्थितिकथं ह्युपाः वै । छगू थाय्पूया संस्कृति मेगुनाप जोः लाय् नं फु मलाय् नं फु, थो धैगु ई परिस्थितिइ निर्भर जुइ । थःमहं यानागु संस्कृति मेपिन्सं नं याय्माः धैगु चाहना याइ । थुकिं राष्ट्रियताया भावना बोलनी । न्हूगु पुस्तां पुलांगु पुस्तां याःगुयात नक्कल याय्गु कुतः यानाचोनी । सांस्कृतिक अभ्यासया लागि प्रतीक छेली । संस्कृती व्यावहारिकता सय्काः काय्गु गुण दै । आदर्श दै । थो समुदायया एकीकृत प्रणाली जुइ । ब्यागलं समुदायया ब्यागलं विशिष्ट संस्कृति दइ (तुलाधर, वज्राचार्य, ११३४, पृ. ११-१२) । थाय्कथं विविधता दइ । संस्कृति नं जन्म जुइ, ताः ई लिपा विविध कारणं मृत्यु नं जुइ । लिच्छविकालया गुलि नं संस्कृति थौं मदयावंगु दु । बांलाःगु ज्याछिंगु आकर्षक जूगु संस्कृति नालाकाइ । सबल व सशक्त संस्कृति कालबिल जुइ ।

संस्कृति जीवनया भिंकेत, सफल याय्त छेलीगुलिं बांलाःगु हे जुइ । छगू संस्कृतिया छगू विशिष्ट संस्कृति दइ । भाषा संस्कृतिया माध्यम वा वाहक जुइ । समाजया गुण दयाचोनी । छगू नं मेगुली भेलेपुने फैगु गुण दै, मदिकक न्ह्यानाचोनी । मनूतय्त माःगु चाहना पूर्वकी (अधिकारी, २०५२, पृ. १२७-१३२) । छमह मनूयात वया कुलया पूर्वमह दुजः दय्काबी । समाजय् छसिंकथं वयागु सामाजिक म्हसीका व प्रतिष्ठा दय्की (शर्मा, २०५४, पृ. १३८) । संस्कृतिं सामाजिक सद्भाव बोलंकेगु, पारिवारिक स्वापू क्वातुकेगु, व्यक्तिया मनोबल थकाय्त गुहालि याइ । आस्था, विश्वास, नैतिकता बल्लाकेगु ज्या याइ ।

हरेक समाज व देया थःगु हे मूल्यमान्यता दइ । देया थःगु मूल्यप्रति आस्था व विश्वास थनेत संस्कार यानाचोनी । देसय् कानून, विधिविधान दय्कूसां उकियात हनाबना तय्त समाजया दुजःतय्गु नुगः नं संस्कारित जुइमाः । थुकिं सामाजिक मूल्य विकास जुइ । संस्कारय् सिद्धान्त गौण व अभ्यास अपोः जुइ । सिद्धान्तयात मचाय्क अभ्यासय् दुथ्याकातःगु दै ।

ब्यागलं-ब्यागलं जनसमुदायय् ब्यागलं-ब्यागलं किसिमं विकास जुयाः ब्यागलं-ब्यागलं जाति व ब्यागलं-ब्यागलं देशया संस्कृतिइ पाइगु स्वाभाविक खः (आचार्य, २०५४, पृ. २-३) । थ्व हे संस्कृतिया विशेषता नं खः ।

वस्तुया वास्तविक स्वभाव थाय् विशेष फरक जुइफु व हे कारणं चिन्तन नं फरक जुइ । उज्वःगु चिन्तनपाखें उत्पन्न संस्कृति नं फरक जुइ । उकिं धर्म व संस्कृतिया स्वापू मनूया विचार, विश्वास, चिन्तन, कल्पना व प्रतिभालिसे जुइ ।

५. संस्कृतिइ पर्यावरणया थाय्

संस्कृति मानव इतिहास, सभ्यताया पुसा खः । संस्कृतिइ भूगोल, लकसया प्रभाव लानाचोनी । प्याखं जक हूसां चिकुगु थासय् सनाः हुली, तांनोःगु थासय् बुलुहुँ हुली । स्वां ह्वमखुगु थासय् खादा बीगु, स्वां होइगु थासय् स्वां बियाः लसकुस याइ । छें दनेबले फय् वैगु ख्वाउँगु थासय् थासय् चीपाःगु इयाः तइ । तांनोःगु थासय् तःपाःगु इयाः तइ । संस्कृतिं सरलता, सजगता, सुलभता लेइ (वज्राचार्य, ११३५, पृ. ११) । संस्कृतियात खुसिया प्रतीककथं काय्छिं । खुसि न्ह्यानाचोनीगु प्राकृतिक नियम खः । उकियात सुनां बाँध पनाव्युसां छकः कि छकः तछयानाबी । संस्कृति निरन्तर न्ह्याइगु स्वाभाविक प्रकृया खः । थुकिं सीदु संस्कृति थाय् ई परिस्थितियात लोय्क छेली । नेपाःगाः पेखें पहाडं चाःहिलाचोंगु थाय् खः । पेखें पहाडं लः कुहांवइगुलिं दथुया माथं कृषिया लागि उपयुक्त थाय् खः । थुगु थाय्या मनूतय्गु म्वाय्गु आधार कृषि जुल । थ्व हे कृषियात लोय्क थनया मनूतय्सं संस्कृतियात नालाकाल ।

थो हे लकसयात लोय्क असारय् वा पीन्होः लःया मुहान सफा याय्गु, असार धुंकाः गुंलां बाजागाजा थानाः न्ह्याइपुकेगु संस्कृति दय्कल । लःया आवश्यकता पूर्वकाब्युगुलिं पहाड, डाँडायात सुभाय् बीकथं पेंगू चोय् वनेगु यात । लःया चिं नागयात कयाः नागपंचमीबले नाग पूजा याय्गु, वा मवइबले लः फोनेगु, नागसाधना याय्गु, तुं, पुखू सफा याय्गु जुल । माघ महिनाय् तसकं चिकूगुपाखें बचे जुइत घ्यःचाकु, तरुल, हामोः नयाः चिकं बुइगु यात । नेपाःगालय् अपोः अन्न सइगुलिं अन्नयात संस्कृतिइ छेलेगु जुल । लकसयात माःपिं जीव ब्यां, न्या, ताहा, सा, दोहं, खिचा, कोः पूजा यानातल । थुजोःगु संस्कृतियात निरन्तरता व संरक्षण याय्त मनूतय्सं आस्था व विश्वास यानातःगु धर्मयात कानूनया रूप बियातःगु सीदु । उकिं संस्कृतिया आधार पर्यावरणनाप स्वापू दुसां पिनेया रूप धार्मिक खनेदुगु खः ।

६. सांस्कृतिक ह्युपाःया आधार

देशय् राजनैतिक ह्युपाः वैगु इलय्, छगू थासं मेगु थासय् राजनैतिक प्रभाव लाइगु इलय् न्हापा यानाचोंगु संस्कृतिइ ह्युपाः वय्फु । नेपाःगाःया सन्दर्भय् लिच्छविकालनिसें हे लिक्क चोंगु देया प्रभाव दु । मल्लकालय् वयाः सिम्रौनगढया हरिसिंहदेव नेपाः वःगु इलय् तलेजुया प्रभाव लात । जयस्थिति मल्लयात दोलाजीकथं नेपाः हय्वं हिन्दू धर्म दर्शनया आधारय् नेपाःया संस्कृति निर्माण जुल । पृथ्वीनारायण शाहं नेपाःगाः त्याकेधुंकाः खड्गजात्रा पायाः वैगुयात सिन्दूरजात्राय् ह्युगु दु । नेवाः भावना व सिद्धान्तपाखें तापाःगु मोहनीबले भुयूफसि पालेगु चलन दुहांवःगु दु । थो संस्कृतिइ वःगु अपसंस्कृति

खः । थुज्वःगु संस्कृति लिपा वनाः मेगु संस्कृतिइ ल्वाकज्यानाः मेगु हे सार वा दर्शनय् ह्यूवनेफु । राजनैतिक कारणं यानाः हे नेपाःगाःया वज्राचार्यपिन्त पृथ्वीणनाराय शाहं थाय्थासय् बिर्ता बियाः हिन्दू द्यःया पूजारी दय्कल ।

राजनैतिक, युद्ध व्यापारिक वा मेमेगु कारणं थःगु थाय् त्वःता बसाइँ सरे जुइगु इलय् गुगु थासय् चोंगु खः उगु थाय्या लोकसंस्कृति नालाः जीवन हनेत बाध्य जुइ । युद्धया कारणं थःत असुरक्षित महसुस जुइवं धर्म संस्कृतिइ ह्यूपाः वइ । ईशाया १२-१३ गूगु शदी मुसलमानतय्सं भारतया नालन्दा, विक्रमशीलयात ध्वस्त यानाः, बौद्ध भिक्षुपिन्त स्यानाबीवं बचे जुइफुपिं भिक्षुपि थःगु देय् तोःताः तिब्बत, बर्मा नेपालय् शरण काल । उगु थासय् थःत गुकथं ज्याछिं वकथं संस्कृतियात नालाकाल । थःगु संस्कृति हनेत उपयुक्त वातावरण व समाज मदय्वं सांस्कृतिक ह्यूपाः वइ ।

शिक्षाया कारणं यानाः नं गुलिं संस्कृतिं समाज उपयोगी मज्जु, उलि महत्त्व मदुगु, सामाजिक सन्देश मदुगु, सामाजिक सद्भाव स्यनीगुयात ह्यूपाः हय्गु याःगु दु । नेपाःया सन्दर्भय् गथांमुगःबले बुँया ज्या सिधय्काः छँ सफा याय्गु, फोहर व्यवस्थापन याय्गु संस्कृतिकथं छगू बस्तीयागु फोहर मेगु बस्ती वाय्गु संस्कृतिया कारणं बस्ती-बस्ती दथुइ सामाजिक सद्भाव तनावंगुलिं न्हू पुस्तां लःल्हानाः मकाः । बुँज्या याइगु थासय् वा पीबले भौब्वः बीगु संस्कृतियात नं नालामकाल ।

आर्थिक कारणं तःमि व चीमिया दथुइ भेदभाव, वर्गीय संघर्ष जुयाचोनीगु स्वभाविक खः । तःमि व उच्च वर्ग संस्कृतियात गथे खः अथे म्वाकातय्गु कुतः याःसां धेबाया कारणं संस्कृति हने मफयाः थःगु थाय् त्वःताः बिस्युं वनेमाःगु दसुत दु । नेवाः खेलय् गुथि न्याय्केत बुँ मियाः न्याय्कूगु दसु यको दु । सामाजिक प्रतिष्ठा संस्कृतिया विशेषता खःसां अर्थया कारणं धर्म परिवर्तन यानाचोंगु दुसा, न्यान्हु-खुन्हु न्याय्केमाःगु गुथियात छन्हु हे कोचाय्केगु यानाचोंगु दु । गुलिं मनूतय् ज्याया कारणं तःन्हुतक छँय् चोने मलाइगु जूगुलिं नं चिचीधंगु संस्कृतियात महत्त्व बीगु म्हो जुयाचोंगु दु ।

थौंया ई धैगु संचारया ई खः । संचार माध्यमया विकासं विश्वयात चीकू यानाः छगू कोथाय् कुनाब्यूगु दु । संसारया छुं नं घटना छुं नं सांस्कृतिक ज्या छथाय् चोनाः सोइ । संस्कृतिया विशेषता धैगु नक्कल याय्गु नं खः । थःत ज्याछिं, बांलाःगु, सहज जूगु छुं नं थाय्या संस्कृतियात नालाः सामाजिक प्रतिष्ठा दय्केगु कुतः याइ । नेवाः पुचलय् थौंकन्हे इहिपाःया इलय् जिलांजं जुइम्हेसिया लकां सुचुकाः धेबाः फोनेगु, जन्मन्हिंबले केक ताय्गु, गोय् बीबले केक यकेमाःगु आदि संस्कृतिइ वःगु ह्यूपाः खः ।

राजनैतिक, शैक्षिक, आर्थिक, युद्ध, असुरक्षा, अविश्वास, बसाइँसराइ, विदेशी प्रभाव, संचार, प्राकृतिक प्रकोप घटना परिघटना आदिपाखें संस्कृतिइ ह्यूपाः वइ (वज्राचार्य, ११३५, पृ. ११) ।

७. संस्कृति निर्माणया मूल आधार

संस्कृति निर्माणया न्हापांगु आधार प्रकृतिनापया सम्झौता खः । सभ्यताया विकास लिपा मनूतयसं याःगु मानसिक चिन्तनपाखें संस्कृतिया विकास जुल । न्हापां पर्यावरणपाखें मनूया जीवन रक्षा यायगु हे मू तातुना खनेदुसा सहायकया रूपय् मनू व समाजया आवश्यकता पूर्वकेगु न्हाइपुकेगु, आनन्द कायगु, लसता पोंकेगु, मान व प्रतिष्ठा बोयगु संस्कृति दयकेगु जुल । आनन्द कायगु, लसता पोंकेगु, न्हाइपुकेगु दुने नं अप्रत्यक्ष रूपं अपोः यानाः पर्यावरणनाप हे स्वानाचोनी । मनूतयके चिन्तन शक्ति अपोयाः वनेवं पर्यावरण नापनापं सामाजिक मूल्यमान्यता, मेलमिलाप, धार्मिक सद्भाव नं तनेगु जुल । मूलतः नेपाःगालय् हिन्दू बौद्धदर्शनया साहित्यपाखें कृति निर्देशित जुयाचोंगु दु । आर्यन साहित्य ऋग्वेद नं प्रकृतिवाद हे खनेदु । डार्विनया विकासवादी सिद्धान्तकथं सु नं जीव प्रकृति वा वातावरणया अःखः वनेफैमखु । सुनां थःगु जीवनयात वातावरणनाप मिले जुयाः चोनेसइ उम्हसिया जीवनया अस्तित्व ल्यनाचोनी । सु वातावरणनाप मिले जुयाचोने फैमखु व लोप जुयावनी । थुगु सिद्धान्तयात प्राचीन इलय् ऋग्वेदं नं न्ह्यथंगु खः । थुकियात आन्दोलनया रूपय् वैचारिक नेतृत्व कायगु ज्या आधुनिक इलय् जोन रस्किन, विलियम मोरिस, कार्पेन्टर यात (विष्णु प्रभात, २०७४, पृ. २६६) । वयांलिपा अमेरिकी मानवशास्त्री जुलियन स्टेवार्ड सांस्कृतिक पर्यावरणया सिद्धान्त न्ह्यबोल । लकस व संस्कृति छगू मेगुनाप स्वापू दु धैगु सामाजिक पर्यावरण सिद्धान्त सन् १९३०-४० या दशकय् न्ह्यबोल (स्टेवार्ड, १९८८, पृ. २२१, २२३) । थुज्वःगु सिद्धान्तया आधार धैगु धर्मदर्शन जुइ । धर्मदर्शनयात न्ह्यबोय्त साहित्य छेली । साहित्यया ल्यु दर्शनं बाखंया रूप कयाः बाखनं मूल मर्मयात तोःपुयाः यंकल कि संस्कृति विस्तारं न्हापाया दर्शनं तापानावं वनी (प्रधान, २०७२, पृ. १९८) ।

नेपाःगादुने नेवाः पुचलं हनावयाचोंगु प्राचीन संस्कृतियात सोय्बले नं नेपाःगाःया भूगोल, वातावरण अनुरूप संस्कृति न्ह्यानाचोंगु खनेदु । नेपाःगाः दुनेया इतिहास लिच्छवीकालनिसें न्ह्याःगु खःसां गंगाया माथनिसें भारतीय आर्यतयसं नेपाःगालय् पलाः तसानिसें भारत व नेपाःया संस्कृति शुरु जुल । नेपाःगालय् भारतीय आर्यत स्थायी रूपं चोनेवं ब्राम्हण धर्ममूर्तित नं थुगु थासय् चोन । नेवाःजातिया पुलांगु लोकधर्म संस्कृतिइ आर्यसंसंस्कृति ल्वाकज्यानाः न्हूगु संस्कृतिया जन्म जुल । २०००-२५०० दँन्ह्यः बोलांगु संस्कृति विस्तार जुयाः नेपाली संस्कारया रूपय् खनेदत (बाङ्गदेल, २०३९, पृ. १४) । नेपाःगाःदुने नेवाः राष्ट्र लिपा वनाः जातीयताया रूपय् हिलेवं इमिसं न्ह्याकाचोंगु सामाजिक गतिविधि नेवाः संस्कृतिइ लिक्नुन ।

नेपाःगाःया मनूतयसं नालाचोंगु नेवाः संस्कृति नखःचखः पर्व-जात्रा यको दँन्ह्यःया निरन्तरता खः । थुकी गुलि थथ्याःकोथ्याः जुयाः संस्कृतिया सार तत्त्व बुलुयाः वंसां दछियंक हनीगु नखःचखः, जात्रापर्व मेला, अनुष्ठानया स्वापू कृषिनाप हे दु । गुन्हुपुन्हिं, गथांमुगः, सापारु, खाइसँल्हु, ज्यापुन्हि, सिधि,

ध्यःचाकुसँलहु, सकिमिलापुन्हि, अमासिपुन्हि, चथाः आदि । अथे हे धार्मिक रूपं न्यायकाचोंगु बुद्धजयन्ती, कृष्णाष्टमी, कुमारीजात्रा, भैरवजात्रा, इन्द्रजात्रा, गणेशजात्रा, न्हयगांजात्रा, करुणामय जात्रा आदि थाय्थासय्या जात्रा आदि धार्मिक विश्वासया रूप्य न्यायकाचोंगु खनेदु । मनू जन्म जुसानिसें मसीतले, सीधुंकाः याङ्गु संस्कारया ज्या धार्मिक नापं सामाजिक मूल्य मान्यताया लागि यानाचोंगु खनेदु । येंया जनबहालय्, किपूया चोबहालय् यलया हिरण्यवर्ण महाविहार्य् चोनीगु माय् अपसं पारिवारिक मिलन वा पारिवारिक सद्भाव बोलंकेगु संस्कृति खनेदु । श्रीपंचमीबले ससुद्यःथाय् आखः स्यनेगु, मिसामस्तयत बाःहाः तय्गु, निदँ बुदिंबले योःमरि कोखाय्केगुली शैक्षिक तातुना खनेदु । नेपाःगालय् न्ह्याकाचोंगु थुगु फुक्क संस्कृतियात सोय्बले मुख्य रूपं पर्यावरण हे खनेदु । थो नापनापं सामाजिक आवश्यकता पूर्वकेत धार्मिक, शैक्षिक, पारिवारिक, सामाजिक मूल्यमान्यता, सद्भाव संस्कृतिया आधार खः धैगु सीदु । सार रूपं धाय्गु खःसा संस्कृतिया आधार मानव व समाज खः ।

८. लिखँ

हलिमय गुलि नं संस्कृति दु मनू व समाजनाप स्वापू दु । मनूनाप स्वापू तयाः मनूया आधारभूत आवश्यकता पूर्वकेगु सभ्यता खःसा उगु सभ्यतायात कलात्मक दय्केगु संस्कृति खः । मनूया आवश्यकता पूर्वकेत बुद्धि व विवेक दुपिं मनूतय्सं याःगु चिन्तनया परिणाम खः । दकले न्हापां मनूया आवश्यकता धैगु थःगु अस्तित्व लेंकेगु खः । प्रकृतिपाखें मनूया अस्तित्वय् चुनौती दुगुलिं उगु प्रकृति वा पर्यावरणनाप सम्झौता यानाः थःगु अस्तित्व लेंकाःतय्गु लागि दय्केगु कवच संस्कृति खः । उकिं न्हापां संस्कृतिया आधार धैगु प्रकृति वा पर्यावरण खः । मनूया आधारभूत आवश्यकता पूर्वनेधुंकाः थःगु जीवन विकासया लागि मंकाः रूपं याःगु कुतःकथं न्ह्याइपुकेगु, प्रतिष्ठा, मानमर्यादा केनेगु, सामाजिक मेलमिलाप, सद्भाव बोलंकेगु संस्कृतिया आधार जूगु दु ।

लिधँसा

आचार्य, बाबुराम (विसं २०५४), *नेपालको सांस्कृतिक परम्परा* । येः श्रीकृष्ण आचार्य । तुलाधर, प्रेमशान्ति व वज्राचार्य वज्रमुनि (नेसं ११३४), *नेवार जातिको अभौतिक संस्कृति* । यलः लोक साहित्य परिषद् । प्रधान, भिक्टर (विसं २०७२), दर्शन र संस्कृति, दिनेशराज पन्त व विष्णु प्रभात (सं), *दर्शनावली* (पृ. ८८-९९) । नेपाल प्रज्ञा-प्रतिष्ठान ।

बाङ्गदेल, लैनसिङ्ग (विसं २०३९), प्राचीन नेपाली मूर्तिकलाको इतिहास । काठमाडौं: नेपाल राजकीय प्रज्ञा-प्रतिष्ठान ।

वज्राचार्य, वज्रमुनि (नेसं ११३५), नेपाःगाःया धर्म । यलः नेपालभाषा केन्द्रीय विभाग ।

विद्यालंकार, सत्यकेतु (सन् १९६८), समाजशास्त्र (द्वि.सं.) । नई दिल्ली: सरस्वती सदन ।

विष्णु प्रभात (विसं २०७४), प्रज्ञा संस्कृति कोश । येँ: नेपाल प्रज्ञा-प्रतिष्ठान ।

शर्मा, प्रयागराज (विसं २०५४), कुल, भूमि र राज्य: नेपाल उपत्यकाको पूर्व-मध्यकालिक सामाजिक अध्ययन । कीर्तिपुर: नेपाल र एशियाली अनुसन्धान केन्द्र ।

शाक्य, तीर्थरत्न (नेसं ११२९), नेपाल मण्डलका बौद्धहरुको धार्मिक अभ्यास र जीवन शैली । येँ: बुद्धधर्म अध्ययन गोष्ठी ।

Bohannan, P. (1988), *High Point in Anthropology* (2nd ed). New York: Alfred A. Knopf.